

Міжнародне
гуманітарне право
та суміжні галузі
міжнародного права

Міжнародне гуманітарне право у контексті міжнародних прав людини

Мирослава Антонович

Основні права людини є важливою частиною як міжнародних актів з прав людини, так і міжнародних актів з гуманітарного права, однак більшість міжнародників розглядають міжнародне право з прав людини та міжнародне гуманітарне право як окремі галузі міжнародного права. У цій статті аналізується природа й застосування норм гуманітарного права у ширшому контексті їх співвідношення з міжнародними правами людини та порівнюється захист прав людини кожним із вказаних режимів.

Часом міжнародне гуманітарне право визначають як галузь, яка стосується захисту прав людини у військових конфліктах¹. Проте на думку Й. Дінстайна, таке визначення хибне і зумовлене подібністю звучання термінів *human* (людський) та *humanitarian* (гуманітарний). Міжнародне гуманітарне право, на його думку, це право, що застосовується до військових конфліктів з метою полегшення страждань людей. Воно справді включає норми, основною метою яких є захист прав людини². Якщо міжнародне право з прав людини своєю вихідною точкою має право людини, включаючи право не бути свавільно вбитим, то міжнародне гуманітарне право, яке стосується збройних конфліктів, виходить із цілком інших позицій. Його норми не базуються на «праві» цивільної особи не зазнавати нападів, «праві» полоненого на добре поводження з ним чи «праві» пораненого на медичну допомогу. Ці норми, швидше, ґрунтуються на взаємних зобов'язаннях держав, за порушення яких міжнародне право вимагає покарання³. Така взаємність відіграє дуже важливу роль у міжнародному гуманітарному праві, що викликано двостороннім характером багатьох гуманітарних зобов'язань⁴. На відміну від них, зобов'язання дотримуватись прав людини, як відомо, належать до зобов'язань *erga omnes* і не є двосторонніми.

Вираз «міжнародне гуманітарне право» у вузькому розумінні відноситься до чотирьох Женевських конвенцій 1949 р., а саме: Женевської конвенції щодо поліпшення становища поранених та хворих у діючих арміях; Конвенції щодо поліпшення становища поранених, хворих та осіб, які потерпіли корабельну аварію, зі складу морських збройних сил; Конвенції про поводження з військовополоненими; Конвенції щодо захисту цивільних осіб під час війни (надалі — Женевські конвенції) та двох додаткових протоколів 1977 р.: стосовно захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол 1) та стосовно захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру (Протокол 2)⁵. Вони асоціюються з Женевою, оскільки тут міститься штаб-квартира Міжнародного Комітету Червоного Хреста, який ініціював ці конвенції.

Сучасне право Женеви бере витоки з Женевської конвенції про поліпшення долі поранених на полі бою 1864 р., Женевської конвенції про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях 1906 р. та однойменної Женевської конвенції 1929 р.⁶ Право військових конфліктів інкорпороване також в інших договорах, наприклад, у двох Гаазьких конвенціях 1899 та 1907 р., з яких відбулась ротація норм у право Женеви. Ротація відбувається і навпаки — з права Женеви у право Гааги, яке також продовжує розвиватись. Можемо сказати, що Женевські конвенції доповнюють Гаазькі. В той же час, виключно Женевським правом регулюються неміжнародні військові конфлікти, котрим присвячена спільна ст. 3 чотирьох Женевських конвенцій та Протокол 2.

Разом з тим, міжнародне гуманітарне право створене не тільки договорами, а й звичаєвим правом. На відміну від додаткових протоколів, чотири Женевські конвенції були ратифіковані майже всіма державами, а відтак можуть вважатись звичаєвим правом. Основним джерелом міжнародного гуманітарного права є звичай, і саме він надає усталеним нормам гуманітарного права загальнообов'язкового характеру. Як зазначав Генеральний Секретар ООН Бутрос Бутрос-Галі в доповіді про Статут Міжнародного Трибуналу щодо колишньої Югославії, Трибунал

Антонович Мирослава Михайловна, кандидат філологічних наук, магістр права, доцент кафедри загальноправових наук, Національний університет «Києво-Могилянська академія».

повинен застосовувати норми міжнародного гуманітарного права, які, будучи частиною звичаєвого права, обов'язкові для всіх держав⁷. Чітку позицію щодо природи норм міжнародного гуманітарного права займає й Міжнародний Суд ООН. У Консультативному висновку від 8 липня 1996 р. (п. 79) Суд зазначив, що «норми міжнародного гуманітарного права повинні дотримуватись усіма державами, незалежно від того, ратифікували вони конвенції, що вміщують дані норми, чи ні»⁸.

Стаття 3, спільна для чотирьох Женевських конвенцій, спричинилась до того, що гуманітарне право стало застосовуватись і до неміжнародних збройних конфліктів, адже часом розмежувати неміжнародний та міжнародний збройний конфлікт важко. Як бути з ситуаціями, коли іноземна держава допомагає урядові держави, на території якої відбувається «внутрішній» конфлікт, як, наприклад, це було у В'єтнамі, Афганістані, Лівані, Камбоджі та інших державах⁹. Женевські конвенції не дають визначення терміна «збройний конфлікт», однак на основі аналізу матеріалів обговорення текстів Конвенцій, що передувало їх прийняттю, можна витлумачити цей термін як ситуацію, в якій уряд вживає надзвичайних заходів, які об'єктивно засвідчують існування військової ситуації¹⁰.

Згідно зі ст. 3 Женевських конвенцій, у випадку збройного конфлікту неміжнародного характеру на території однієї з договірних сторін кожна сторона конфлікту зобов'язана гуманно поводитись з особами, які не беруть активної участі у воєнних діях, включаючи тих, хто склав зброю, а також хворих, поранених чи затриманих без будь-якої різниці щодо їхньої раси, кольору шкіри, релігії чи віросповідання, статі, народження, майнового стану чи інших схожих обставин. Щодо зазначених вище осіб забороняється насилля над їхнім життям та особою, взяття заручників, знущання над людською гідністю, винесення та виконання вироків без попереднього судового рішення.

Закони збройних конфліктів утворюють систему важелів та противаг («checks-and-balance»), що націлена на зведення до мінімуму страждань людей без посягань на ефективність військових операцій. Перерахувати всі питання, яких торкаються Женевські конвенції, неможливо, однак у своїй суті вони передбачають захист таким категоріям людей: пораненим, хворим та потерпілим від корабельної аварії військовослужбовцям; медичному персоналові та релігійним діячам; в'язням війни; іншим інтернованим; зниклим без вісті та загиблим; цивільному населенню на ворожій та окупованій території; а також цивільному населенню, що зазнає ворожих військових дій; окремим категоріям цивільного населення, починаючи від жінок та дітей до біженців, роз'єднаних сімей та осіб без громадянства; журналістам; невійськовим організаціям; Міжнародному Комітету Червоного Хреста та іншим гуманітарним організаціям.

Нині існує багато ситуацій, коли необхідно визначити характер конфлікту, а саме, чи це тільки внутрішній конфлікт у державі, який веде до порушень прав людини, чи він досяг рівня збройного конфлікту, який може виникати як з конфлікту у самій державі, так і в результаті зовнішньої інтервенції, що дає право застосовувати норми гуманітарного права. Розмежування таких ситуацій вкрай необхідне, адже у випадку внутрішніх заворушень, які не досягають рівня збройних конфліктів, міжнародне гуманітарне право не застосовується¹¹. Р. Ківанука використовує термін «міжнародні гуманітарні норми» для позначення злиття принципів загального гуманітарного права та прав людини, що використовується у зазначених ситуаціях¹². Р. Ківанука доводить, що принципи гуманітарного права та прав людини застосовуються в таких ситуаціях залежно від рівня насильства, що виникає в результаті конфлікту. Саме рівень конфлікту диктує, яке право застосовувати: внутрішньодержавне право чи міжнародне гуманітарне право¹³. Якщо конфлікт не виходить за межі внутрішньої юрисдикції держави, як, наприклад, на його початкових етапах, логічно передбачити застосування норм з прав людини. А ось там, де протистояння досягає рівня втручання військових сил, застосовується гуманітарне право, хоч, як справедливо зазначає М.В. Буроменський, і під час збройного конфлікту можуть бути застосовані норми з прав людини.

Для прикладу наведемо ситуацію у Південній Африці. Партизани Африканського національного конгресу були звинувачені у злочинах, за які за національним правом призначається смертна кара. Політичні опоненти Південно-Африканського режиму вимагали для них або статусу військовополонених, або ж статусу комбатантів для того, щоб уникнути призначення смертної кари. Якщо ситуацію в Південній Африці класифікувати як військовий конфлікт, то до неї застосовуються норми міжнародного гуманітарного права, а, отже, комбатанти Африканського Національного Конгресу можуть кваліфікуватись як військовополонені чи прирівнюватись до іншого рівня, який передбачає, що їх не можна страчувати за дії, вчинені під час національно-визвольного руху.

Однак на практиці часто трапляються ситуації, коли не діють ні деякі норми з прав людини, ні норми міжнародного гуманітарного права. Так, уряд Великої Британії відкинув будь-які спроби визначити ситуацію в Північній Ірландії як збройний конфлікт й офіційно заявив про

те, що це надзвичайний стан. З іншого боку, як відомо, міжнародне право дозволяє відхилення від деяких норм з прав людини, передбачених МПГП та Європейською конвенцією. Так, згідно з ч. 1 ст. 4 МПГП, під час надзвичайного стану в державі, за якого життя нації перебуває під загрозою і про наявність якого офіційно оголошується, держави — учасниці цього Пакту можуть вживати заходів на відступ від своїх зобов'язань за цим Пактом тільки такою мірою, в якій це диктується гостротою становища, за умови, що такі заходи не є несумісними з їхніми іншими зобов'язаннями за міжнародним правом і не тягнуть за собою дискримінації виключно на основі раси, кольору шкіри, мови, релігії чи соціального походження»¹⁴. Водночас забороняються будь-які відступи від гарантій права на життя (ст. 6); свободи від катування чи жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність поводження чи покарання (ст. 7); свободи від рабства чи підневільного стану (ст. 8); позбавлення волі на тій лише підставі, що людина не спроможна виконати якесь договірне зобов'язання (ст. 11); визнання винним у вчиненні будь-якого кримінального злочину внаслідок якоїсь дії чи бездіяльності, що згідно з діючим на момент його вчинення внутрішньодержавним законодавством або міжнародним правом не були кримінальним злочином (ст. 15); позбавлення права на визнання правосуб'єктності людини (ст. 16) та права на свободу думки, совісті і релігії (ст. 18).

Європейська конвенція також містить статтю щодо можливості відступу від зобов'язань під час війни або іншого надзвичайного стану в державі, який загрожує життю нації (ст. 15)¹⁵. Однак, на відміну від МПГП, відхилення від прав людини можливе у більшій кількості випадків. Не допускається лише відступ від зобов'язань щодо гарантій права на життя (ст. 2); права на свободу від катувань чи нелюдського або такого, що принижує гідність людини поводження чи покарання (ст. 3) та свободу від рабства і підневільного стану (п.1 ст. 4), а також покарання без закону (ст. 7).

Отже, фактично можуть виникати ситуації, коли за умови надзвичайного стану, який, однак, не переріс в збройний конфлікт, в державі не діють ні норми гуманітарного права, ні деякі норми з прав людини. Як швидко держави готові проголосити надзвичайний стан, так повільні вони у проголошенні збройного конфлікту, котрий тягне за собою застосування міжнародного гуманітарного права.

УРСР ратифікувала згадані вище Женевські конвенції 3 липня 1954 р., і вони набули чинності для України 3 січня 1955 р. Делегація України брала участь у розробці додаткового Протоколу I та Протоколу II 1977 р. до чотирьох Женевських конвенцій 1949 р. під час Дипломатичної конференції з питань підтвердження та розвитку гуманітарного права 1974-1977 рр. Ці Протоколи були ратифіковані Президією Верховної Ради УРСР 18 березня 1989 р. з такою заявою: «Українська Радянська Соціалістична Республіка, відповідно до пункту 2 статті 90 Протоколу I, визнає *ipso facto* і без спеціальної угоди стосовно будь-якої іншої Високої Договірної Сторони, яка бере на себе таке саме зобов'язання, компетенцію Міжнародної комісії щодо встановлення фактів»¹⁶. Створення такої Комісії у складі 15 членів було передбачено ст. 90 Протоколу I для розслідування будь-яких фактів серйозних порушень Женевських конвенцій та даного Протоколу, а також надання послуг з метою забезпечення шанобливого ставлення до цих документів¹⁷.

Україна, проголосивши в Декларації про державний суверенітет 1990 р. про свій намір стати постійно нейтральною державою, яка не бере участі у військових блоках, яка першою у світі добровільно відмовилась від ядерної зброї і дотримується трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї¹⁸, послідовно виступає проти розв'язання будь-яких конфліктів — міжнародних чи внутрішніх шляхом застосування сили. Як зазначав міністр закордонних справ України Б. Тарасюк, «уже протягом декількох років Україну визнають у Європі й світі як демократичну європейську державу, яка робить свій вагомий внесок у підтримання миру і стабільності на континенті. ... Ми беремо активну участь у врегулюванні конфлікту в Придністров'ї (Молдова), Косово (СРЮ), Абхазії (Грузія), Боснії і Герцеговині, Нагірному Карабаху (Азербайджан)»¹⁹. Україна неодноразово висловлювала занепокоєння з приводу бойових дій у Косово і закликала до негайного переведення конфлікту в політико-дипломатичне русло. З самого початку бомбардувань у Косово Україна невтомно прагнула спрямувати розв'язання конфлікту на дипломатичний шлях, пропонуючи свої посередницькі послуги. Миротворчі зусилля України, здійснені за вказівкою Президента і згідно з постановою Верховної Ради, стали основою політичного врегулювання на Балканах, рішення Контактної групи, пропозицій Генерального секретаря ООН К. Аннана і, врешті, резолюції РБ ООН 1244, співавтором якої є Україна²⁰. Як зазначав Б. Тарасюк після візиту до Брюсселя у травні 1999 р., «ми виступаємо проти численних явних порушень прав людини, проти етнічних чисток. Застосування сили щодо суверенної держави без законного мандату Ради Безпеки ООН є неприйнятним. Ми розуміємо НАТО, проте вважаємо, що до кризи навколо Косово слід підходити з позицій міжнародного права»²¹. Разом з тим, як висловився Генеральний секретар ООН Кофі Аннан, перед світовою спільнотою на зорі нового століття

гостро постане питання про нову міжнародну правову норму, яка дозволяє «гуманітарне втручання» у справи суверенних держав²².

Законодавство України в цілому відповідає нормам міжнародного гуманітарного права. Зокрема, ст. 432-435 КК України передбачають відповідальність за мародерство, насильство над населенням у районі воєнних дій, погане поводження з військовополоненими та незаконне використання символіки Червоного Хреста і Червоного Півмісяця та зловживання ними. Разом з тим, як зазначають М. Баймуратов та Д. Гараджаєв, для активізації процесів сприйняття національним законодавством України норм міжнародного гуманітарного права варта було б поряд з міжнародними контрольними органами створити національний орган по контролю за забезпеченням виконання норм міжнародного гуманітарного права в мирний час. Необхідним є і викладання у вищих навчальних закладах юридичного профілю спеціальної дисципліни з міжнародного гуманітарного права²³.

Все зазначене вище підтверджує, що міжнародне право з прав людини та міжнародне гуманітарне право, залишаючись незалежними галузями міжнародного права, водночас є взаємопов'язаними та взаємозалежними складовими міжнародної системи захисту прав людини в цілому. Будь-яке порушення громадянського миру веде до серйозних порушень прав людини. Переваги одного режиму забезпечення та захисту прав людини мають застосовуватись для протиставлення слабким сторонам іншого режиму. Україна дотримується норм міжнародного гуманітарного права, виключаючи тим самим можливість тих серйозних порушень прав людини, до яких ведуть внутрішні чи міжнародні збройні конфлікти.

¹ Баймуратов М., Гараджаєв Д. Международное гуманитарное право и его имплементация в законодательство Украины // Юридический вестник.— 1998.— № 4. — С. 115

² Dinstein Y. International Humanitarian Law // International Human Rights Law: Theory and Practice / Ed. by I. Cotler and F.P. Eliadis.— Montreal: The Canadian Human Rights Foundation, 1992. — P. 208-209.

³ Hampson F.J. Human Rights Law and International Humanitarian Law: Two Coins or Two Sides of the Same Coin? // Bulletin of Hum. Rts.— 1991.— Vol. 1.— P. 48-49.

⁴ Provost R. Reciprocity in Human Rights and Humanitarian Law // British Yearbook of Int'l L. — 1995. — Vol. 65. — P. 453.

⁵ Documents on the Laws of War / Ed. by A. Roberts and R. Guelff.— 2nd ed.— 1989.

⁶ Див.: Дмитрієв А.І., Муравйов В.І. Міжнародне публічне право: Навч. посібник. — К.: Юрінком Інтер, 2000. — С. 364-365.

⁷ Див.: Лукашук И.И. Международное право. Особенная часть.- М.: Изд. БЕК, 1998. — С. 273.

⁸ Див.: Международный журнал Красного Креста. — 1997. — № 14. — С. 20.

⁹ Hampson F.J.— Op. cit.— P. 50.

¹⁰ De Preux J. Commentary on the III Geneva Convention Relative to the Treatment of Prisoners of War. — Geneva: ICRC, 1960. — P. 36-37.

¹¹ Jackli R. What Does the Future Hold for International Humanitarian Law? // Australian Yearbook of International Law. — 1985. — V. 9. — P. 386.

¹² Kiwanuka R.N. Humanitarian Norms and Internal Strife: Problems and Prospects // Implementation of International Humanitarian Law / Ed. by Kalshoven & Sandoz. — Dordrecht: Martinus Nijhoff, 1989. — P. 232.

¹³ Fleiner-Gerster I., Meyer M.A. New Developments in Humanitarian Law: A Challenge to the Concept of Sovereignty // Int'l & Comp. L. Q.— 1985. — V. 34. — P 269.

¹⁴ Міжнародний пакт про громадянські і політичні права // Права людини. Міжнародні договори України, декларації, документи / Упоряд. Ю.К. Качуренко. — 2-е вид. — К.: Юрінформ, 1992. — С. 38.

¹⁵ Конвенція про захист прав людини і основних свобод із поправками, внесеними відповідно до положень Протоколу № 11 // Застосування європейських стандартів з прав людини у внутрішньому правопорядку України (Європейська конвенція з прав людини та практика Європейського суду з прав людини).— К.: Українська правничка фундація, 1998. — С.71-72.

¹⁶ ВВР. — 1989. — № 35. — Ст. 624, 625.

¹⁷ Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I) // Міжнародні договори України. — Т. 1: 1986-1990. — К., 1997. — С. 347-348.

¹⁸ Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. // Права людини.- Вказ праця. — С. 11.

¹⁹ Європейський вибір України // Голос України. — 23 лист. 1999 р. — № 217. — С. 3.

²⁰ Грушко І. Вже виорана нива. Не бачить прорості лише упереджений // Голос України. — 3 лютого 2000 р. — № 20. — С. 4.

²¹ Тарасюк Б. «У нас реалістична позиція» // Голос України.— 26 травня 1999 р.— № 94. — С. 8.

²² Наступний рік буде багатий на правові норми // Голос України. — 29 груд. 1999 р. — №243. — С. 4.

²³ Баймуратов М., Гараджаєв Д. Вказ. праця. — С. 117-118.